

Recenzo pri nova germanlingva biografio de Zamenhof verkita de Andreas Künzli

Leif Nordenstorm

Andreas Künzli (2010). *L. L. Zamenhof (1859–1917). Esperanto, Hillelismus (Homaranismus) und die „jüdische Frage“ in Ost- und Westeuropa*. Jüdische Kultur 23. Wiesbaden: Harassowitz Verlag. 538 + 24 pp.

Enkonduko

Abunde aperis biografioj pri L. L. Zamenhof, la aŭtoro de Esperanto. Ni povas ekzemple mencii la biografiojn de Privat (1920, 2007), Drezen (1928–1930, 1991), Boulton (1962, 1980), Holzhaus (1969), Maimon (1978), Ludovikito (1982), Cherpillod (1997), Centassi & Masson (2001), Banet-Fornalowa (2001), Nordenstorm & Lörnemark (2007), Romaniuk & Wiśniewski (2009) kaj Korĵenkov (2009). Tiu ĉi pli ol kvincentpaĝa germanlingva verko de Andreas Künzli malsimilas al multaj aliaj biografioj, kaj per sia dikeco, kaj ĉar ĝi celas akcenti la judecon de Zamenhof, kaj ankaŭ celas utiligi faktojn pri la historio de orienta Eŭropo kaj ĝia etne miksitaj loĝantaro por kompreni la vivon kaj verkon de L. L. Zamenhof.

Historia fono

El la 38 ĉapitroj ni elektu nur kelkajn por pli profunde trastudi. La dua ĉapitro temas pri la pragepatroj kaj nomo de Zamenhof kaj pri lia identeco. La aŭtoro prezentas nombron da pragepatroj de Zamenhof ekde la praavo Zeev-Vol'f, kolektinte faktojn el la verkoj kaj leteroj de Zamenhof mem, el prizamenhofaj libroj, sed ankaŭ el ĝenerala juda genealogia esplorado. Zamenhof asertis ke lia familia nomo havas germanan pasintecon, ke lia patrio estas Litovujo, ke li mem estas ruslanda hebreo kaj filo de la pola lando. Li ne nomis sin polo.

La aŭtoro ankaŭ diskutas la malsamajn formojn de la personaj kaj familia nomo de L. L. Zamenhof. Ni komprenas ke L. L. Zamenhof havis komplikan identecon, ĉar lia familia nomo havis kaj havas multajn diverslingvajn formojn.¹ Eble pro tio ĝi ordinare estas mallongigita kiel L. L. (Tamen en paĝo 165 ĝi estas elskribita kiel Lejzer-Ludwig.)

¹Árpád Rátkai (2009) faris detalan studon pri tiuj nomformoj.

La tria ĉapitro prezentas kelkajn trajtojn de la historioj de Rusio kaj Pollando kaj la juda demando en la epoko de naciismo. Kiam Rusio, Prusio kaj Aŭstrio dispartigis Pollandon-Litovion en 1772 kaj 1795, la landoj tiel transprenis i.a. polajn kaj judajn loĝantarojn, kiuj fariĝis minoritatoj en la imperioj. Tiel estiĝis polaj kaj judaj “demandoj” en Rusio, tio estas demandoj pri la rolo de la menciitaj popoloj, en kia grado ili havu apartan identecon kaj en kia grado ili adaptiĝu al la rusa plimulto. Tuj post la aneksado de la ekspolaj teritorioj judaj komercistoj povis aliĝi al la gildoj de rusaj kolegoj. Dum Nikolao la unua la emancipado tamen haltis. La liberaliĝo en 1856 kondukis ne nur al deziro pri plua emancipado de la judoj, sed ankaŭ al kontraŭjudaj agadoj. Dum la regado Aleksandro la tria ekde 1881 okazis ĉiam pli akraj pogromoj kontraŭ judoj. Künzli detale priskribas la ĉiam variajn kondiĉojn de la judoj en Rusio, grava por kompreno de la verko kaj ideologio de Zamenhof.

La ĉapitro pri la ekzemplo Belostoko (Бѣлостокъ en la tiama rusa ortografio; nun la urbo troviĝas en Pollando kun la pola nomo Białystok, esperante Bjalistoko) komparas la Zamenhofan priskribon pri la urbo kun alifontaj faktoj. En 1859, la naskiĝjaro de Zamenhof, la loĝantaro de la urbo estis 16 500, el kiuj pli ol 10 000 estis judoj. Künzli observis ke Zamenhof, en sia letero al Borovko, tamen menciis la judojn post la mencio de rusoj, poloj kaj germanoj, inter la naciecoj loĝantaj en la urbo. Pri la kaŭzo oni povas nur diveni. Pro la malfermo de fervoja linio tra la urbo, tiu ĉi rapide kreskis kaj fariĝis komercista centro. En la gubernioj en tiu ĉi regionoj judaj entreprenistoj respondecis pri 48–91 % de la komerca vendosumo. Tio tamen tute ne signifas ke ĉiuj judoj estis riĉaj. La plej multaj judoj estis proletoj, el kiuj multaj estis senlaboraj kaj malriĉaj. La nejudoj estis miksaĵo de poloj, rusoj, germanoj, litovoj, tataroj, belorusoj, ciganoj kaj aliaj. En grandaj regionoj la loĝantaro estis tiel miksitaj ke la diversaj popoloj konsideris la aliajn nepuraj. La malamikeco estis plej akra inter edukitaj judoj kaj needukitaj rusoj. Tio ĉi estis la antaŭhistorio de la pogromo en Belostoko en 1906, kiu siavice estas antaŭhistorio necesa por vere kompreni la kongresajn paroladojn de Zamenhof, lian laboron pri homaranismo kaj la strebadon por pli forte organizi la Esperanto-movadon.

En la ĉapitro pri hejmo, familio kaj patro oni ekzemple povas legi pri la rusamo inter la belostokaj judoj. Multaj judoj volis pliproksimiĝi al la rusoj por emancipiĝi. Ili volis lasi la jidan kaj eble ankaŭ la hebrean lingvon, kaj meti la rusan en ilian lokon. La patro Mordechai Zamenhof apartenis al tiu ĉi movado. Li ŝanĝis — aŭ kompletigis — sian judan nomon al Markus Zamenhof. Lia filo Lejzer-Ludwig, kiu ankaŭ havis kaj judan kaj kristanan nomojn, estis edukita uzi la rusan kaj ami Rusion. Tamen la malamikeco de kelkaj rusoj kaŭzis fortan elreviĝon al li kaj al aliaj apartenantaj al la rusama movado. Tial ni povas konstati ke lingvaj demandoj, kaj demandoj

pri lingvoj, etneco kaj identeco estis gravaj dum la infanaĝo de Zamenhof. Tio verŝajne igis lin komenci pensi pri fina solvo de la lingva problemo, kiam la ĝistiamaj provoj solvi ĝin montriĝis senutilaj.²

Zamenhof, judismo kaj homaranismo

Alian radikon pri la vivoverkoj de Zamenhof — Esperanto kaj homaranismo — ni trovas en la mesiismo de judismo. Zamenhof en letero al Émile Javal (1839–1907) en 1905 kaj en intervjuo en *Jewish Chronicle* en 1907 parolas pri la taskoj de la juda popolo peri monoteismon, Dion, justecon kaj fratecon al la tuta homaro. La Berlina juda religihistoriisto Gershom Scholem (1897–1982) priskribis la judan mesiismon kiel antaŭenirantan kaj renovigan forton, kiu havas vizion pri la estonteco kaj kiun influas utopia inspiro.

En tiu ĉi rilato ni menciuj ankaŭ hilelismen-homaranismon. En 1901 Zamenhof prezentis novan projekton, la novan religion hilelismo. Same kiel Esperanto estu pontolingvo inter la diversaj naciecoj, hilelismo estus ponto-religio. La fundamento de hilelismo estu eldiro de la saĝulo Hillel: “Kion vi ne amas, ne faru al via proksimulo.” La plano de Zamenhof — ke hilelismo unue fariĝu pontoreligio, kaj poste transprenu la rolon de aliaj religioj, kaj tiel por ĉiam liberigu la judojn de ilia sorto — tute ne fariĝis populara inter la esperantistoj. La projekto ricevis la pli neŭtralan nomon homaranismo,³ sed ĝi tamen ne sukcesis populariĝi, nek inter esperantistoj nek ekster la movado. (La eble sola escepto estas la japana nova religio Oomoto, kiuj pluportas la ideojn de homaranismo.)

Aparte interesa estas la ĉapitro pri la kredo, volo kaj esenco de Zamenhof. La aŭtoro konstatas ke Zamenhof perdis sian religian kredon je la aĝo de 15 aŭ 16 jaroj. Sekvo de tio estis vivokrizo. Adoleska krizo fakte estas tute natura afero, sed Zamenhof neniam retrovis la mosean kredon kiun li perdis dum sia adoleskeco. La kreado de homaranismo estis por Zamenhof ebleco reteni la kredon je Dio kaj nominalan judecon samtempe nomante sin “liberpensa juda homarano”. Senreligienco por Zamenhof ne estis idealo. Li tamen konstatis ke tiuj homoj kiuj perdis sian kredon bezonas neŭtrale homan etikon. Homaranismo povus esti tia etiko. Kvankam multaj esperantistoj kontraŭis la Zamenhofan ideon pri komuna kvazaŭreligio, Zamenhof ĝis sia morto estis forte konvinkita ke hilelismo/homaranismo estas la solvo de naciaj kaj religiaj problemoj kaj ke ĝi fine venkos.⁴

En tiu ĉi recenzo estas eble resumi nur kelkajn el la 38 ĉapitroj. En multaj ĉapitroj la leganto povas legi pri la ekesto de Esperanto, la lingvo mem, la traduka laboro de Zamenhof, la unuaj Esperanto-kongresoj kaj la tieaj

²Pri la juda fono de Zamenhof vidu ankaŭ Sadan (2010).

³Künzli uzas en sia libro la terminon *Allmenschentumsethik* por la homaranismo.

⁴Pri hilelismo kaj homaranismo vidu ankaŭ Kiselman (2010).

paroladoj de Zamenhof. Ni povas legi ankaŭ pri kritiko kontraŭ Zamenhof, Esperanto kaj hilelismo, pri liaj lastaj jaroj kaj lia morto.

Sciencaj komentoj

La aŭtoro Andreas Künzli studis slavan filologion, orienteŭropan historion kaj internacian juron. Li verkis universitatan diplom-laboraĵon pri Esperanto kaj interlingvistiko en Cara Rusio kaj Sovetio kaj pli ol milpaĝan libron *Universalaĵ Lingvoj en Svislando* (Künzli 2006), giganta verko laŭde recenzita en *Esperantologio / Esperanto Studies* fare de Gonçalo Neves (2009). Li dum multaj jaroj diversmaniere aktivis en la Esperanto-movado kaj tial bone konas la movadon de interne.

Sur paĝoj 350–365 ni trovas la bibliografion de la verko. Unu paĝo prezentas originalajn verkojn de L. L. Zamenhof, kvar paĝoj biografiajn librojn kaj artikolojn pri Zamenhof, du paĝoj verkojn pri la historio de Esperanto kaj aliaj planlingvoj, kvar paĝoj diversajn artikolojn, ĉefe esperantlingvajn, tri kaj duona paĝoj artikolojn — ĉefe germanlingvajn, sed ankaŭ kelkajn rusajn — pri la historio de Rusio, Polio, Litovio kaj de la judoj, kaj pri lingva filozofio kaj sociologio k.t.p., unu paĝo prezentas interretajn fontojn.

Andreas Künzli do ellaboris la verkon ne per informserĉado el nepresitaj fontoj, sed per kolektado de faktoj el eldonitaj verkoj. Tio neniel malpliigas la valoron de la verko, ĉar — laŭ mia scio — neniu antaŭe tiel funde analizis la vivon kaj verkojn de Zamenhof en la lumo de la historio de la orienteŭropaj judoj. La aŭtoro kunordigis la laborojn de aliaj personoj en allogan tuton.

Künzli estas esperantisto. Ĉu tio influas lian verkadon pri Zamenhof? La diskutado kelkloke estas iom emociplena. Zamenhof tamen mem estis emociplena homo, kies emocioj igis lin krei lingvon kaj religion. Ankaŭ la kritikoj kontraŭ hilelismo/homaranismo estis emociplenaĵoj. Tial eĉ scienca verko pri li montras emocijon, eĉ se ĝi nur citas diversajn fontojn kaj seke analizas ilin.

Kiam la aŭtoro priskribas pogromojn kaj persekutojn kontraŭ judoj dum naziismo oni ja povas vidi ke la aŭtoro kontraŭas la persekutantojn. Li tamen konsekvence prezentas la fontojn de ĉiuj siaj informoj.

Kompreneble nek la aŭtoro nek la recenzanto povas komenti la sciencecon de ĉiu unuopa informfonto. En la tridekkvara ĉapitro, kiu temas pri familianoj mortintaj en la Varsovia geto kaj en Treblinka, Künzli naŭfoje citadas el *La familio Zamenhof* de Banet-Fornalowa (2000). La ĉapitro tamen ne estas nura resumo de tiu libro, ĉar Künzli kelkfoje komparas ties informojn kun aliaj fontoj. En la retpaĝo www.yadvashem.org oni ekzemple povas serĉi informojn pri unuopaj mortintoj en la koncentrejoj, el kiuj ses personoj kun la familia nomo Zamenhof.

Kritiko

La celo de la libro estas tre laŭdinda. Por kompreni la projekton Esperanto, ĝian iniciatinton Zamenhof, la internan ideon kaj homaranismon estas tute necese memori ke ĝi kreskis el la juda kulturo kaj la apartaj spertoj, kiujn havis homo apartenanta al persekutata malplimulto. La verko tamen ne estas nur atesto pri okazaĵoj en la historio. La batalo kontraŭ diskriminacio kontraŭ malplimultoj devas esti ĉiam aktuala afero. La verko kiu rakontas pri senlaca homo kaj ties batalo por la bono, povas inspiri ankaŭ niatempajn homojn al bona peno. La verko tial estas scienca, kaj ne nur scienca, sed ankaŭ atesto pri homo kiu estas kvazaŭ patriarko por sia movado, kaj kiu daŭre inspiras al centmiloj aŭ eĉ milionoj da anoj.

Ankaŭ estas laŭdinde ke Andreas Künzli verkis la libron germane. Zamenhofologiaj verkoj abundas esperante. La vivo kaj verko de Zamenhof estas tro interesa por esti konata nur al esperantistoj. Tial ni bezonas verkojn, kiuj konigas ĝin al la ĝenerala publiko. La recenzita libro estas ĝuste tia verko. La libro estas eĉ pli valora ĉar ĝi aperis en la serio *Jüdische Kultur* 'Juda kulturo' ĉe Harrassowitz Verlag en Wiesbaden.

Espereble estontaj popularaj biografioj pri Zamenhof en Esperanto kaj aliaj lingvoj prezentos ankaŭ faktojn kolektitajn de Künzli. Tio estos necesa por ke ni havu pli larĝan komprenon pri la personeco de Zamenhof.

Preseraroj aperas en la libro, kaj estas ja preskaŭ neebla afero tute eviti tiajn en dika libro. Aliaj recenzantoj eble listigos ilin.

La libro mem konsistas el 398 paĝoj. Oni tamen povas pridubi ĉu la 138 + 24 paĝoj kun aldonoj devus aperi en la libro. Eble kelkaj personoj legos ĉiujn dek kvar aldonitajn tekstojn, artikolojn kaj parolojn de Zamenhof en germana traduko. Menciinda estas germanlingva traduko de la *Manifesto de Homaranismo*, kiu estas aparte interesa kaj kiu aperas ĉi tie por la unua fojo. Verŝajne plej multaj legantoj tamen ne legos ĉiujn tradukitajn tekstojn. Ĉiuj aldonitaj paĝoj certe plikostigis la libron kaj tiel malpligrandigis la nombron de eblaj legantoj. Pro la sama kaŭzo certe multaj el la 24 paĝoj estas superflujaj. Fotoj de L. L. Zamenhof kaj liaj familianoj certe estas interesaj por la leganto, same kiel fotoj de Esperanto-kongresoj. Ne same interesaj estas fotoj de rusaj caroj, de Zamenhof-busto en Vieno kaj de memortabuloj.

Interreta diskuto montras ke la alta prezo de la libro (99,90 EUR ĉe UEA) malinstigas eblajn aĉetantojn aĉeti ĝin. Tio estas grava problemo, se oni volas uzi la libron por konatigi Zamenhofon kaj Esperanton al la ĝenerala publiko. La libro tamen povos doni inspiron kaj faktojn al personoj kiuj verkos librojn legotajn de pli granda publiko. Tial la verko sendube estas grava. Mi gratulas al la verkinto, al la eldonejo kaj al la ĝenerala publiko.

Referencoj

- Banet-Fornalowa, Zofia (2001). *La familio Zamenhof*. La Chaux-de-Fonds: Kooperativo de Literatura Foiro.
- Boulton, Marjorie (1962). *Zamenhof: Aŭtoro de Esperanto*. La Laguna: J. Régulo.
- Boulton, Marjorie (1980). *Zamenhof: Creator of Esperanto*. Londono: Routledge and Kegan Paul.
- Centassi, René; Masson, Henri (2001). *La homo kiu defias Babelon, Ludoviko Lazaro Zamenhof*. Tradukis G. Lagrange kaj P. Combot. Parizo: L'Harmattan. 293 pp. [Biografio de Zamenhof, kun multaj informoj pri la frua evoluo de la E-movado.]
- Cherpillod, André (1997). L. L. Zamenhof: datoj, faktoj, lokoj. Courgenard: la aŭtoro.
- Drezen, E[rnest] (1991). *Historio de la Mondolingvo. Tri jarcentoj da serĉado*. Kvara Esperanto-eldono. Moskvo: Eldonejo Progreso. (Unue publikigita en 1928–1930.)
- Holzhaus, Adolf (1969). *Doktoro kaj lingvo Esperanto*. Helsinko: Fondumo Esperanto.
- Kiselman, Christer (red., 2010). *Religiaj kaj filozofiaj ideoj de Zamenhof: kultura kaj socia fono*. Roterdamo: Universala Esperanto-Asocio.
- Kiselman, Christer (2010). La evoluo de la pensado de Zamenhof pri religioj kaj la rolo de lingvoj. **En:** Kiselman (red., 2010:39–61).
- Korĵenkov, Aleksander (2009). *Homarano. La vivo, verkoj kaj ideoj de d-ro L. L. Zamenhof*. Kaliningrado: Sezonoj; Kaŭno: Litova Esperanto-Asocio.
- Künzli, Andreas (2006). *Universalaj lingvoj en Svislando*. La Chaux-de-Fonds: Svisa Esperanto-Societo; Centre de documentation et d'étude sur la langue internationale. 1129 pp.
- Ludovikito [pseŭdonimo por KANZI Itô] (1982). *senlegenda biografio de l. l. zamenhof*. Kioto: ludovikito.
- Maimon, N[aftali] Z[vi] (1978). *La kaŝita vivo de Zamenhof. Originalaj studoj*. Tokio: Japana Esperanto-Instituto.
- Neves, Gonçalo (2009). Recenzo pri *Universalaj lingvoj en Svislando* de Andreas Künzli. *Esperantologio / Esperanto Studies* 4, 23–29.
- Nordenstorm, Leif; Lörnemark, Christer (2007). *Doktor Zamenhof och det internationella språket: en bok om esperanto och dess upphovsman*. Antaŭparolo de Daniel Tarschys. Gotenburgo: LiteraTuro kunlabore kun Sveda Esperanto-Federacio. 170 pp.
- Privat, Edmond (2007). *Vivo de Zamenhof*. Sesa eldono. Redaktis Ulrich Lins. Roterdamo: Universala Esperanto-Asocio. [Unua eldono 1920.]
- Rátkai, Árpád (2009). Lazar Markoviĉ Zamenhof kaj la Zamenhof-falsajaro. *Esperantologio / Esperanto Studies* 4, 61–92.
- Romaniuk, Zbigniew; Wiśniewski, Tomasz (2009). *Ĉio komenciĝis ĉe la verda. Pri Ludoviko Zamenhof, lia familio kaj la komenco de Esperanto*. Łódź: Księży Młyn.
- Sadan, Tsvi (2010). Juda fono de Zamenhof kaj Esperanto. **En:** Kiselman (red., 2010:9–18).

Leif Nordenstorm estos ekde la unua de de septembro 2011 direktoro de la pastra kursejo *Fjellstedtska skolan* en Upsalo. Li estas pastro en la Sveda eklezio kaj lekciisto pri religihistorio en la Teologia instituto Johannelund en Upsalo. Li naskiĝis en 1960 kaj doktoriĝis en 2002 pri teologio kun disertaĵo pri la japana nova religio Oomoto. Li estas bakalaŭro pri la rusa lingvo kaj orienteŭropa historio.

Adreso de la aŭtoro: Bellmansgatan 42, SE-754 26 Uppsala, Svedio

Retadreso: leif.nordenstorm@gmail.com

Ricevita 2011-01-03. Ricevita en reviziita formo 2011-01-06. Akceptita 2011-01-13